

МЕДІАЦІЯ ЯК ОДИН ІЗ СПОСОБІВ ЗАХИСТУ ПРАВ І СВОБОД ДИТИНИ В УМОВАХ ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

Доляновська І. М.

У сучасній системі вищої освіти відбуваються постійні реформування, які пов'язані із військовими, політичними, євроінтеграційними викликами, які наявні як для країни в цілому, так і для освітянської сфери зокрема. Наразі відбувається формування нової культура, що заснована на побудові мирного освітнього простору та зменшення рівня конфліктів в учнівському та студентському середовищах, повазі до особистості кожного учасника освітнього середовища, але найбільше стосовно неповнолітніх. Сучасні навчальні заклади різних рівнів є основною ланкою, де здобувачі набувають знань та навичок не лише із різноманітних предметів, але і як поводитись у соціальному середовищі, реагувати на різні життєві ситуації. Сьогодні, в процесі реформування системи освіти, проблемні питання конфліктів, булінгу, насильства в шкільному/студентському середовищах можуть бути перешкодою для досягнення мети всебічного розвитку дитини. Тому впровадження відновних практик у навчально-виховний процес закладів освіти - це один із шляхів досягнення даної мети. Медіація є ефективним інструментом відновного підходу, який поєднує цінності, принципи, практики і методи вирішення конфліктів. У даній статті було проаналізовано підходи до становлення медіації не тільки як соціально-правового явища в Україні, але і як способу захисту прав і свобод учасників освітнього процесу, а насамперед неповнолітніх. Особливе місце у статті було присвячено загальній характеристиці конфліктів у сфері освіти та взаємозв'язку принципів та інструментів медіації із здатністю забезпечити особисті права і свободи людини і громадянина. Зокрема, автором було здійснено аналіз можливостей освітньої медіації у створенні безпечного простору для всіх учасників освітнього процесу. Досліджено, що дотримання принципів медіації сприяє багато в чому задоволенню базових психологічних та особистісних потреб людини та індивіда, що в свою чергу являє собою соціальний інструмент, який дозволяє ефективно попереджати та вирішувати суперечки і конфлікти, створюючи комфортне середовище як у закладах фахової передвищої та вищої освіти, так і в шкільних закладах. У статті обґрунтовується

необхідність популяризації медіації, її можливостей, необхідності засвоєння навичок переговорів та комунікації учасниками освітнього процесу.

Ключові слова: медіація у сфері освіти, система освіти, дитина, учасники освітнього процесу, захист прав і свобод.

Dolianovska I. M. Mediation is one of the ways of protecting children`s rights and freedoms in the educational environment

In the modern higher education system, constant reforms are taking place, which are connected with military, political, and European integration challenges, which are present both for the country as a whole and for the educational sphere in particular. Currently, a new culture is being formed, which is based on building a peaceful educational space and reducing conflicts in pupil and student environments, respecting the personality of each participant in the educational environment, but most of all concerning minors. Modern educational institutions of various levels are the main link where students acquire knowledge and skills in various subjects and how to behave in a social environment and react to various life situations. Today, in the process of reforming the education system, the problematic issues of conflicts, bullying, and violence in school/student environments can be an obstacle to achieving the goal of comprehensive child development. Therefore, the introduction of restorative practices into the educational process of educational institutions is one of the ways to achieve this goal. Mediation is an effective tool for a restorative approach that combines values, principles, practices, and methods of conflict resolution. This article analyzed approaches to the formation of mediation not only as a socio-legal phenomenon in Ukraine but also as a way to protect the rights and freedoms of participants in the educational process, primarily minors. A special place in the article was devoted to the general characteristics of conflicts in the field of education and the relationship between the principles and tools of mediation and the ability to ensure the personal rights and freedoms of a person and a citizen. In particular, the author analyzed the possibilities of educational mediation in creating

a safe space for all participants in the educational process. It has been studied that adherence to the principles of mediation contributes in many ways to the satisfaction of the basic psychological and personal needs of a person and an individual, which in turn is a social tool that allows you to effectively prevent and resolve disputes and conflicts, creating a comfortable environment both in institutions of professional pre-higher and higher education, as well as in schools. The article substantiates the need to popularize mediation, its possibilities, and the need to learn negotiation and communication skills by participants in the educational process.

Key words: mediation in the field of education, education system, child, participants in the educational process, protection of rights and freedoms.

Постановка проблеми та її актуальність. Роль правової держави в житті сучасного громадянина є надзвичайно важливою, оскільки переважна більшість громадян тієї чи іншої країни воліли б проживати саме у такій державі. У такому випадку, знання про права та обов'язки громадянина є необхідною складовою такого процесу.

Ще з давніх-давен людство розуміло, що життя починається з дитинства. Плеяда філософів та мислителів у своїх працях торкалися питання прав дітей. Заслужують на увагу вислови Януша Корчака стосовно трьох основних прав дітей, які визначають, зокрема, напрями виховної та освітньої діяльності, а саме: «...дитина має право на сьогоднішній день; дитина має право на те, щоб бути тим, чим вона є; дитина має право на повагу» [1, с. 5].

Сучасні дослідники, зокрема Опольська Н.М., підкреслює, що з 1991 року і по 2014 роки законодавство у сфері захисту прав дітей постійно вдосконалювалось, активізувалась діяльність державних органів у сфері захисту прав дітей, дитина була визнана суб'єктом належних їй прав та обов'язків [2, с. 76].

Але після початку АТО, згодом ООС, військового вторгнення в Україну, ситуація із дотриманням та захистом прав дітей невпинно погіршується...

Сучасні соціально-економічні та політичні перетворення викликають ряд змін, які проявляються у втраті старих та пошуку нових життєвих орієнтирів. Найбільше дестабілізація суспільства впливає на формування молодого покоління.

Від того, з якими соціальними орієнтирами, моральними ідеалами увійдуть в доросле життя наші діти, залежить наше майбутнє. Так, моральні цінності засвоюються саме з раннього дитинства, оскільки беруть свій початок з родинного

оточення, потім дитячого садка, школи і, нарешті, студентських років. Саме в цей віковий період формується уявлення дитини не тільки про бачення світу, а й засвоюються моральні правила і принципи, формується уявлення про свої права та обов'язки.

Як влучно висловлюється з цього приводу Л.Д.Токарева, «... сьогодні педагоги в усьому світі зорієнтовані на те, щоб виростити компетентну особистість, яка здатна адекватно сприймати життєві ситуації та відповідним чином на них реагувати, конструктивно та раціонально діяти, досягати успіху в розпочатій діяльності» [3, с. 19].

Для того, щоб дитина розвивалася психологічно та інтелектуально нормальним чином, їй необхідно почувати себе в безпеці, відчувати потрібною та коханою зі сторони тих людей, які її оточують, людей, які є важливими для неї, тобто батьками та родичами в першу чергу, а згодом однолітками, друзями, вчителями та викладачами в певній мірі також.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковий інтерес до пошуку нових або оптимізації вже існуючих моделей захисту прав та свобод дітей не вщухає у науковому світі. Разом з тим, Я. Корчак, Т.О. Піроженко, С.О. Ладивір, К.В. Карасьова, Н.М. Опольська у своїх працях торкалися питання важливості поєднання можливостей саме освітньої діяльності та дотримання і поваги до прав дітей одночасно. Викликають цікавість ідеї, які були висловлені у доробках Миргород-Карпової В.В., Мурач Д.В., Новгородського Р., Пилипенка Д. та інших з приводу нових підходів до створення безпечного освітнього середовища у школах, закладах перед вищою та вищою освіти.

Соціально-економічні перетворення, про які нами було згадано раніше, торкнулися і такої соціально-значущої сфери, як освітня та тієї системи відносин, які традиційно виникають між учасниками освітніх відносин. Це, насамперед, сфера здобуття середньої та вищої форм освіти, тобто відносини між викладачами та учнями, викладачами та студентами коледжів, університетів.

До сучасної системи освіти висуваються численні вимоги у вигляді різноманітних стандартів, положень, директив, нормативних актів, в тому числі й тих, які стосуються імплементації міжнародних освітніх стандартів. Чимало вимог стосуються й працівників сфери освіти та вимог щодо підвищення їх професійного рівня. Все це відбувається на тлі незадовільного соціального забезпечення педагогів та викладачів, до того ж

ускладнено й військовим станом, напруженістю та емоційним вигоранням учасників освітнього процесу. Дані обставини в свою чергу призводять до формалізованого підходу у освіті, при якому вкрай важко тримати баланс взаємоповаги та належного ставлення учасників один до одного.

Така ситуація призводить до втрати довіри до вчителів та викладачів з боку батьків та дітей, у системі освітніх закладів різних рівнів зростають прояви агресії, насильства, погіршується якість та результат навчального процесу в цілому. Тому питання пошуку нехай не оптимальних, але дієвих інструментів дотримання прав і свобод учасників освітнього середовища, зниження негативного впливу на сферу освіти наявних об'єктивних факторів залишаються недостатньо вирішеними і потребують подальшої наукової розробки.

Відповідно, метою даної статті є наукова розвідка стосовно можливостей застосування медіації в освітній сфері, дотримання медіаційних принципів і процедур в процесі вирішення конфліктів і дотримання прав і свобод учасників освітнього процесу.

Виклад основного матеріалу. Чи існує можливість зміни ситуації на краще? Що є основною умовою оптимізації освітньо-виховного середовища до сучасних викликів? Насамперед, однією із ключових умов слід вважати довіру учасників освітнього процесу по відношенню один до одного та почуття власної безпеки. Саме тому застосування медіації в освіті, а насамперед принципів, які лежать в основі цієї примирювальної процедури, дозволяє створити безпекове середовище для дорослих та неповнолітніх учасників даного процесу. При цьому досягається не менш важлива мета - дотримання та захист прав насамперед неповнолітніх - учнів та студентів.

Разом з тим, для нормального психологічного та інтелектуального розвитку дитини, їй вкрай важливо почувати себе в безпеці, відчувати себе цінною для людей, які її оточують, чи то товариші по класу, чи то одногрупники в коледжі або університеті. Деякі дослідники, до речі, і викладачів, а не тільки здобувачів вважають потенційними жертвами ризиків в освітній сфері. Так, Миргород-Карпова В.В. та Мурач Д.В. справедливо називають викладацьку діяльність специфічною, яка може призводити до психологічних навантажень і стресу [4, с. 138]. Думка є слушною, адже саме викладач і здобувач часто виступають дійовими особами конфлікту в освітньому процесі.

Болгарські дослідники А.Андреєва та Д. Серафімова становлення інституту медіації в освіті

також притримуються думки, що конфлікти у вищій школі призводять до персональних психологічних проблем та зруйнованих відносин абсолютно всіх учасників педагогічного процесу [5].

Автори наукової статті щодо способів організації медіації в освітньому просторі констатують, що, на жаль, основними способами виховного впливу у педагогіці ще й досі залишаються повчання, пошуки винного, формальне вирішення конфліктів, загроза покаранням або рідко покарання у формі виключення з навчального закладу. А от володіння методами і прийомами вирішення конфліктів залишається на низькому рівні [6, с. 62].

Які ж з зазначених у Конституції України прав і свобод мають бути забезпечені під час освітньої, педагогічної діяльності? Насамперед це особисті права, що випливає із положення ст. 3 Основного Закону про людину як найвищу соціальну цінність, її життя, здоров'я, честь та гідність; ст. 23 про право на вільний розвиток своєї особистості; ст. 28 - на повагу до гідності; ст. 29 - на свободу та особисту недоторканість; ст. 34 - на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань [7].

Яким чином медіація сприятиме дотриманню вищезазначених прав та свобод? Почнемо з того, що незважаючи на прийняття у 2021 році відповідного закону, медіація все рівно продовжує залишатися відносно новим соціально-правовим інститутом. Якщо до 2021 року медіація виступала переважно соціальним інститутом, який сприяв порозумінню сторін та зменшенню тиску на судову систему, то з появою Закону України «Про медіацію» набув правового визнання.

Освітня медіація тільки розпочинає своє становлення як відносно новий спосіб позитивної взаємодії у професійно-спрямованих та корпоративних колах, включаючи шкільну сферу, колеганські та університетські спільноти.

Одним із найістотніших можливостей медіації на сьогодні в Україні по відношенню до дітей, на наше глибоке переконання, є можливості медіації створити умови для безпечної конструктивної взаємодії не тільки в конфлікті, який виник та триває, але й під час непорозумінь, що потенційно несуть загрозу розвитку та ескалації конфліктних відносин. Таким чином, освітня медіація є не тільки способом вирішення суперечок в освітній сфері, а й методом профілактики та корекції, спрямованого на навчання як дітей, так і дорослих конструктивній поведінці в конфлікті і потенційних конфліктних ситуаціях. Освітня медіація надає можливість попереджати конфлікти,

правопорушення та ситуації гострого протистояння, а також сприяє змінам звичних негативних, деструктивних способів взаємодії на позитивні та продуктивні. Так формується здатність не тільки відстоювати власні інтереси та потреби, а й розуміти позицію іншої сторони, поважати її право на відстоювання власних інтересів. Такий підхід може слугувати інструментом формування та розвитку особистості в умовах освітнього процесу, що є одним із чільних завдань в педагогіці, як в шкільному закладі, так і в закладі вищої освіти. Причому мова йде не тільки про основних учасників процесу - учнів та студентів, а й подекуди викладачів, вчителів, інколи навіть батьків.

Відповідно до положень ст. 4 Закону України «Про медіацію», принципами, які лежать в основі медіаційної процедури, крім можливості позасудового врегулювання, є добровільність, конфіденційність, неупередженість та незалежність медіатора, самовизначення та рівності прав сторін медіації [8].

Дані принципи разом із дотриманням зазначених нами вище прав та свобод мають перекликаються із процедурою медіації в освітній діяльності. Хотілося б докладно зупинитися на найбільш дотичних з них.

Звичайно, найважливіше у процедурі освітньої медіації є дотримання принципу конфіденційності, без гарантування якої старт медіації просто може не відбутися. При цьому не можемо не звернутися до твердження Н.А. Мазаракі, про те, що «...у медіації конфіденційність дає медіатору можливість в умовах початкової недовіри вибудувати ефективне спілкування між сторонами спору та медіатором, адже без гарантій конфіденційності очікувати на відверту розмову сторін не видається можливим...» [9, с. 31].

Під час дотримання принципу конфіденційності основним завданням медіатора продовжує залишатися створення безпечного середовища та простору для конфлікуючих сторін (як дітей, так і дорослих). Саме відчуття можливості сторін бути відвертими в ході спілкування надає їм можливість ясно та чітко розуміти, що відбувається у процесі обговорюваного конфлікту, відійти від автоматичної «захисної» позиції та прийняти, принаймні спробувати прийняти, аргументи, позиції, потреби іншої сторони.

Конфіденційна обстановка в процесі медіації в першу чергу повинна реалізуватися перед безпосереднім стартом медіації, коли медіатор роз'яснює сторонам правила поведінки, що включають заборону на образи, погрози, насильницькі дії

і сприяють задоволенню потреби людини у захисті. Прозорі та чіткі пояснення медіатора стосовно мети, покрокових етапів медіації та якого результату може бути досягнуто, сприяють зниженню почуття тривожності в учасників, забезпечують потребу в структурованості та впорядкованості процедури, відсутності хаотичності та невпорядкованості.

Також варто коротко зупинитися на такому принципі медіації, як нейтральність медіатора. Не переслідуюмо за мету глибоке занурення у витоки психологічних, емоційних та інших компетентностей медіатора, завдяки яким нейтральність досягається. Разом з тим, дотримання даного принципу сприяє задоволенню таких особистих прав, як повага до гідності учасників процесу. Для цього медіатору в першу чергу слід проявляти почуття поваги до кожної зі сторін, що досягається за рахунок сприйняття медіатором почутого, вияву поваги та розуміння позиції сторони, але одночасно це і мистецтво медіатора залишатися емпатичним, не виявляти ані жодного оціночного судження щодо кожної зі сторін, ані надавати комусь перевагу!

Таким чином, дотримання конфіденційності та нейтральності медіатором покликані створити атмосферу безпеки та поваги, чим задовольнити право сторін на повагу до їх особистої честі, гідності, які властиві людській особистості.

Варто згадати і про принцип добровільності медіації, який, до речі, у ст. 4 Закону України «Про медіацію» серед інших перелічених займає першу позицію. Разом з тим, враховуючи вразливість та вікові категорії неповнолітніх як учасників освітньої медіації, у першу чергу нами було приділено увагу більш дотичним до таких категорій принципам. Щодо принципу добровільності, то за твердженням О.С. Можайкіної «...для успішного проведення медіації потрібне взаємне бажання сторін обговорити коло наявних спільних проблем та врегулювати конфлікт (спір)... медіатор не наділений владними повноваженнями щодо сторін конфлікту (спору) і не може впливати на їх рішення чи бажання...» [10, с. 78].

На наш погляд, свобода особи, її право на вільне вираження своїх думок і переконань, залежить від принципу добровільності в медіації. Звичайно, важливо залучити підлітка або дорослого у проведення освітньої медіації на добровільній основі, але стосовно підлітка - тут варто не забувати, що в основі його залучення може бути переконання якраз з боку родича, вчителя, викладача тощо, який справляє на підлітка позитивне

враження, користується його довірою тощо. Добровільність також полягає і в наявності правил взаємодії, про які учасники конфлікту заздалегідь домовляються, відповідно до яких сторони мають право зупинитися, припинити спілкування і не обговорювати певні теми. Так само і медіатор не наділений правом підштовхувати або стимулювати прийняття сторонами рішення, а лише допомагає вийти з конфліктної ситуації. Як висловився з цього приводу О.Г. Огренчук, «...сама процедура медіації має значні психологічні особливості, що практично виключає її успішність при примусовому залученні до неї...» [11].

Отже, як вбачається з наведеного, медіація може виступати ефективним способом захисту прав і свобод дітей в освітньому середовищі. Які ж шляхи ефективного застосування медіації в освіті?

Якщо говорити про шкільну медіацію, як вид освітньої, то в основному в сучасних дослідженнях з даного питання простежується шлях, відповідно до якого медіатором виступає психолог, педагог, соціальний працівник, інколи і самі учні, навчені основам вирішення конфліктів. Це коло осіб може об'єднатися у таку собі медіаторську шкільну спільноту, здійснювати комплекс послідовних дій та процедур, результатом яких є порозуміння та задоволення інтересів та потреб учасників конфліктної ситуації [12]. Варто зазначити, що така практика має одиничні випадки реалізації в окремих закладах середньої освіти і напряду залежать від зусиль адміністрації навчального закладу, ентузіазму педагогічних працівників та навіть батьків.

Подібним шляхом ідуть і представники вищої школи - коледжі та університети. Хоча навіть зарубіжні дослідники справедливо відмічають, що медіація не є надто поширеною в системі вищої освіти, хоча є доволі вдалі випадки створення медіаційних центрів (служб) всередині окремих університетів в різних країнах. Так, подібна вдала практика мала місце в Університеті штату Мічіган (США), Технічному університеті міста Дармштадт (Німеччина) ще в кінці 90-х на початку 2000х років [5].

Наразі в Україні спільно Українською академією медіації у партнерстві з ГО «Десяте квітня» та за фінансової підтримки Європейського Союзу реалізується проєкт «Consent: підвищення в Україні ролі альтернативного вирішення спорів з фокусом на медіацію». Метою даного Проєкту є посилення ролі альтернативного вирішення спорів (АВС) задля покращення доступу фізичних

та юридичних осіб до правосуддя, ефективного вирішення різноманітних конфліктів та правових спорів, оптимізації соціального партнерства між громадянським суспільством та державою. Якраз одним із напрямів Проєкту є створення інфраструктури та процедур вирішення конфліктів в університетах України [13]. Наразі в ідеї створення медіаційних служб задіяні такі вітчизняні університети, як Національний університет «Києво-Могилянська академія», Державний торговельно-економічний університет, Національний університет «Одеська морська академія», Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Відповідальні особи даних вишів задіяні у створенні системи врегулювання спорів всередині навчальних закладів задля дотримання прав та свобод учасників освітнього процесу, розвитку культури порозуміння та комунікації серед студентської спільноти. Вважаємо, що даний досвід може також бути взятий за основу і для інших зацікавлених суб'єктів у сфері вищої освіти.

Подібні ідеї простежуються у в наукових дослідженнях. Так, Єнін М.Н., Макаренко Д.В., Северенчик О.П., досліджуючи моделі і способи організації медіації у вишах, зазначають, що «...доволі перспективною може бути ідея щодо створення студентських служб примирення у закладах вищої освіти, учасники яких володіють базовими навичками врегулювання конфліктів і працюють під керівництвом куратора - викладача- медіатора» [6, с. 63].

Висновки і пропозиції. Отже, позитивний досвід застосування інструментів медіації у сфері освіти вже наявний. Звичайно, для більш широкого застосування медіації як способу захисту прав і свобод учасників освітнього процесу, а передусім дітей, потрібно в освітянській сфері (школи, коледжі, заклади вищої освіти) здійснювати наступні заходи:

- поширення інформації про конструктивні форми вирішення спорів і конфліктів (перемовини, медіація тощо);
- організація просвітницьких заходів та інформування учасників освітнього процесу про місію, природу, техніку медіації;
- допомога учасникам освітнього процесу у вирішенні спорів та конфліктних ситуацій на основі принципів і технік медіації;
- покращення психологічної обстановки у закладі вищої освіти, в тому числі здатності неповнолітніх осіб належним чином реагувати на конфліктну ситуацію.

Література

1. Польський педагог-гуманіст Януш Корчак (1878-1942): До 125-річчя з дня народж.: Бібліогр. покажч. / АПН України. ДНБП України ім. В.О. Сухомлинського. Київ. 2003. 124 с.
2. Опольська Н. М. Права дитини в Україні: монографія, 2-ге видання, перероблене та доповнене. Вінниця: ВНАУ, 2019. 289 с.
3. Сучасні діти - відображення цінностей дорослого світу: методичні рекомендації / Т.О. Піроженко, С.О. Ладивір, К.В. Карасьова та ін.; за ред. Т.О. Піроженко. Київ-Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2014. 120 с.
4. Миргород-Карпова В. В., Мурач Д. В. Освітня медіація в Україні: проблеми та шляхи їх подолання. *Нове українське право*. Вип.1. 2022. С. 137-145. URL: <http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/213/192> (дата звернення: 22.08.2024).
5. Andreeva A., Serafimova D. Mediation in Higher Education - Aspects of Application in Conditions of Digital Transformation. *MRPA Paper Number 113417*. 2022. URL: https://mprg.ub.uni-muenchen.de/113417/1/MRPA_paper_113417.pdf (дата звернення: 22.08.2024).
6. Єнін М. Н., Макаренко Д. В., Северенчик О. П. Медіація в освітньому просторі закладів вищої освіти: у пошуках моделі та способів організації. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. Вип. 3 (43). 2019. С. 59-64. URL: <https://visnyk-ppsp.kpi.ua/article/view/194984> (дата звернення: 22.08.2024).
7. Конституція України: *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1996, № 30, ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 22.08.2024).
8. Про медіацію: *Відомості Верховної Ради* (ВВР), 2022, № 7, ст.5 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text> (дата звернення: 22.08.2024).
9. Мазаракі Н. А. Зміст принципу конфіденційності медіації. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Вип. 6 (21). Т. 1. С. 30-33. URL: http://pjuv.nuoua.od.ua/v6_2017/part_1/9.pdf (дата звернення: 22.08.2024).
10. Можайкіна О. С. Сутність принципу добровільності в медіації. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2020. Серія Право. Вип. 61. Т.1. С. 77-79. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2021/02/19-2.pdf> (дата звернення: 23.08.2024).
11. Огречук Г. О. Добровільність та конфіденційність як основоположні принципи медіації. *Наше право*. 2014. № 10. С. 177-183. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nashp_2014_10_33 (дата звернення: 23.08.2024).
12. Новгородський Р., Пилипенко Д. Шкільна медіація як технологія розв'язання конфліктів у закладах середньої освіти. *Наукові записки. Серія «Психолого-педагогічні науки» (Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя)*, 2022. Вип. 1, С. 61-68. URL: <https://doi.org/10.31654/2663-4902-2022-PP-1-61-68> <https://lkr.ndu.edu.ua/index.php/nz/article/view/833> (дата звернення: 23.08.2024).
13. Українська академія медіації. Проєкт «Consent: підвищення в Україні ролі альтернативного вирішення спорів з фокусом на медіацію». URL: <https://mediation.ua/projekty/consent> (дата звернення: 23.08.2024).

*Доляновська І. М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Вищого навчального закладу
«Університет економіки і права «КРОК»*